

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LIX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL TIBERIU RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

HORIA I. CIUGUDEAN - Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia

SORIN NEMETI - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

IOAN CAROL OPRIȘ - Universitatea București

AUREL RUSTOIU - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

CRISTIAN SCHUSTER - Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București

Colegiul de redacție

RADU OTA - redactor șef

CRISTINEL FÂNTÂNEANU - secretar de redacție

SIDONIA PETRONELA OLEA - membru

CRISTIAN IOAN POPA - membru

ADINA BOGDAN - membru

GEORGE BOUNEGRU - membru

FLORIAN MATEI-POPESCU - membru

ANCA TIMOFAN - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Mailing address:

NATIONAL MUSEUM OF UNION

RO – 510010 ALBA IULIA

12-14, Mihai Viteazul St.

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com; www.mnuai.ro

© 2022 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LIX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXXII

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA BOGDAN

Corectură: IOANA-DANIELA TRIF

Textele nepublicate nu se restituie

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

STUDII ȘI ARTICOLE – STUDIES AND ARTICLES

ARHEOLOGIE & ANTROPOLOGIE

SABIN ADRIAN LUCA, RALUCA MARIA TEODORESCU, FLORENTIN PERIANU, OANA GĂZĂ, MIRELA MIHON, DORU PĂCEȘILĂ, Date cronologice absolute rezultate în urma analizei radiocarbon a unor morminte de înhumăție din săpăturile preventive de la Turdaș – Luncă (2011-2019) (culturile Turdaș și Petrești) <i>Absolute Chronological Data Resulted from the Radiocarbon Analysis of Some Burial Graves from the Preventive Excavations from Turdaș – Luncă (2011-2019) (Turdaș and Petrești Cultures)</i>	1
HORIA I. CIUGUDEAN, COLIN P. QUINN, CLAES UHNÉR, Considerații privind evoluția culturii Coțofeni în lumina noilor date radiocarbon <i>Considerations Regarding the Evolution of Coțofeni Culture in the Light of New Radiocarbon Dates</i>	23
VITALIE BÂRCĂ, Pătrunderea și așezarea primelor grupuri de sarmați în Câmpia Panonică. Câteva considerații și observații <i>Entry and Settlement of the First Sarmatae Groups in the Pannonian Plain. Some Considerations and Notes</i>	55
DAN GEORGE ANGHEL, CRISTIAN TITUS FLORESCU, RADU OTA, CLAUDIU TĂNĂSELIA, Cercetări arheologice în canabae/municipium Septimium Apulense, sectorul estic <i>Archaeological Researches in canabae/municipium Septimium Apulense, the Eastern Sector</i>	129
MARIUS GHEORGHE BARBU, ANDREI GONCIAR, O reprezentare antropomorfă descoperită la Rapoltu Mare – La vie, jud. Hunedoara <i>An Anthropomorphic Representation Discovered at Rapoltu Mare – La vie, Hunedoara County</i>	213

CRISTIAN MLADIN, GEORGE BOUNEGRU, <i>SILVANUS REDIVIVUS</i> – Redescoperirea unei plăci votive romane de la Apulum <i>Silvanus Redivivus – Rediscovery of a Votive Roman Plate from Apulum</i>	221
GABRIEL BALTEȘ, ADRIAN BOLOG, RAUL TRIF, Un mormânt princiar din epoca migrațiilor, descoperit la Alba Iulia <i>A Princely Grave from the Migration Period, Discovered at Alba Iulia</i>	231
CĂLIN COSMA, Ceramică lucrată la roată cu turație rapidă din pastă zgrunțuroasă, descoperită în cimitirele din secolele VII-X din vestul României <i>Fast Wheel Pottery from Coarse Paste Discovered in the 7th-10th Century Cemeteries of Western Romania</i>	253

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII
RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

SIDONIA PETRONELA OLEA, VALENTIN ȘTEFAN, Evoluția stării de conservare a unui sit arheologic. Studiu de caz: ansamblul de clădiri și amenajări romane <i>Domus Thermae</i> <i>The Evolution of the State of Conservation of an Archaeological Site. Case Study: Domus Thermae Complex of Roman Buildings and Establishments</i>	277
SORIN ȘERBAN, Restaurarea unui vas ceramic de tip <i>dolium</i> de proveniență romană, descoperit la Războieni – Cetate (jud. Alba) <i>Restoration of a "Dolium" Type Ceramic Vessel of Roman Origin, Discovered at Războieni – Cetate (Alba County)</i>	297
SIDONIA PETRONELA OLEA, Redescoperirea unui patrimoniu – restaurarea unui sfînx funerar din vechea colecție a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia <i>Rediscovering a Heritage – Restoration of a Funerary Sphinx from the Old Collection of the National Museum of Unification Alba Iulia</i>	305
VALENTIN ȘTEFAN, Reconstituirea uneltelor și a tehnicilor de prelucrare a pietrei utilizate în antichitatea romană, prin analizarea urmelor rămase pe piese din colecția M.N.U.A.I., Muzeul Principia și zidul castrului roman	

de la Apulum <i>Reconstruction of the Tools and Stone Working Techniques Used in the Roman Antiquity, by Analysing the Traces on Pieces from the Collection of National Museum of Unification Alba Iulia, Principia Museum and the Wall of the Roman Camp from Apulum.....</i>	319
---	-----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

CRISTINEL FÂNTÂNEANU, Ion Tuțulescu, <i>Manifestări timpurii ale Bronzului în zona deluroasă și montană a Olteniei, Râmnicu Vâlcea, Ed. Antim Ivireanul, 2021, 317 pagini, 139 figuri, 7 hărți.....</i>	345
GEORGE BOUNEGRU, Mircea Babeș, Dorel Bondoc, Cătălin Nicolae, <i>Necropola plană birituală de la nordul orașului Romula, Ed. Antheo Craiova, 2020, 357 pagini, 137 planșe, 86 figuri.....</i>	349
Lista autorilor.....	351

SILVANUS REDIVIVUS – REDESCOPERIREA UNEI PLĂCI VOTIVE ROMANE DE LA APULUM

Cristian MLADIN

Biblioteca Națională a României, filiala Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia

George BOUNEGRU

Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia

Cuvinte cheie: Apulum, placă votivă, Silvanus, Béla Cserni.

Keywords: Apulum, votive relief, Silvanus, Béla Cserni.

În urmă cu aproape cinci decenii, în anul 1974, Vasile Moga semnala în paginile revistei SCIVA o placă votivă descoperită la Apulum și păstrată în Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, însă doar sub forma unei replici din ghips¹. Mulajul din colecția MNUAI, purtând numărul de inventar R. 638, a fost realizat ca o copie a unei piese originale, identificate de V. Moga într-un inventar anterior, realizat de către Béla Cserni (1842-1916). Astfel, era publicată o piesă cunoscută doar sub forma unei replici moderne, originalul fiind considerat pierdut. Era semnalat faptul că relieful cu pricina fusese achiziționat de către B. Cserni în anul 1902, din cartierul Partoș, cartier care suprapunea antica așezare *Colonia Aurelia Apulensis*². Cercetând arhiva documentară, aflăm din Registrul inventar nr. I al primei colecții muzeale de la Alba Iulia, în dreptul numărului de înregistrare 4167, următoarea descriere: „*Római márványrelief, dák vezér, dák karddal és két lándzsával kezében*” (Relief roman de marmură. Conducător dac cu sabie și două sulițe în mână)³ (Fig. 1).

Piesa, înregistrată în anul 1902, nu corespunde ca descriere vreunei plăci de marmură existente în Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, cu excepția replicii de ghips.

În anul 2018, în urma demarării procesului de inventariere totală a fondului Bibliotecii Batthyaneum, a intrat în atenția specialiștilor și colecția de antichități⁴. Această colecție s-a constituit în decursul timpului, îmbogățindu-se

¹ Moga 1974, p.449-453

² *Ibidem*, p. 449. Mai precis, relieful este menționat într-o scrisoare inedită a lui B. Cserni din 10 februarie 1910, unde scrie că piesa a fost descoperită pe terenul lui Simon Moldovan în Partoș, în anul 1902. Mulțumim lui T. Szabó Csaba pentru această semnalară, cercetător al Departamentului de studii religioase de la Universitatea Szeged.

³ Registrul inventar nr I. 1887-1903, fila 209.

⁴ Placa votivă, actualmente, se află la poziția 6031 în Registrul de inventar numărul 7 al colecției muzeale din Biblioteca Batthyaneum. În Registrele și listele de inventar dintre anii 1953-1955, dar

până la începutul secolului XX. Odată cu modificările aduse Bibliotecii de către directorul de atunci, Róbert Szentiványi (1880-1961), sub conducerea episcopului Gusztáv Károly Majláth (1864-1940), s-a inaugurat în anul 1912 și un muzeu. Începând cu acest an, dar și în următorii, au intrat multe obiecte muzeale în colecțiile Bibliotecii, începând cu piese de vestimentație catolică liturgică, până la obiecte din perioada romană, sau chiar mai vechi⁵.

1902

Folyó szám	A szerzemény				Magyarországi
	NÉV	Szerezési vagy felkötési	Év hó nap	Érték kor. fill.	
4161	Római sílta, bronz		1902		Vérszék
4162	Római kőtű fej, bronz				
4163	Római kőtű fej, bronz				
4164	Cékori csónak				
4165	Cékori csónak				
4166	Római márványrelief	Spalium	1902		
4167	Római márványrelief	Spalium	1902		
4168	Római márványrelief	Spalium	1902		
4169	Nápolyi kőanyag				
4170	Cékori tócsa	Torocko			
4171	Római márványrelief	Spalium			
4172	Cékori csónak				
4173	Cékori csónak				
4174	Római kőanyag				
4175	Római kőanyag				
4176	Római kőanyag				
4177	Római kőanyag				
4178	Római kőanyag				
4179	Római kőanyag				
4180	Római kőanyag				

Fig 1.

și după, placa apare cu numărul de inventar 2053. Totodată, ea are o poziție dublată, introdusă în anii 2012 (până la începerea inventarierii totale din anul 2018), în Registrul numărul 2, la poziția 53. În toate variantele, explicațiile din registre sunt total lacunare. Pe placa votivă, în partea laterală stânga a marginii, se află scris cu cerneală roșie numărul 2053. Iar pe spate, lipit cu etichetă, numărul 53. Numărul 6031 nu este vizibil.

⁵ Dârja 2007, p. 505.

O parte dintre piesele romane provin din cercetările lui B. Cserni. În documentele de arhivă din Biblioteca Batthyaneum⁶, manuscrite, există o listă importantă de obiecte romane, care reia o bună parte dintre obiectele înregistrate în Registrul I aflat în MNUAI. Piesele respective se regăsesc și astăzi, fie în colecția Muzeului Unirii, fie în cea de antichități a Bibliotecii Batthyaneum. Documentul în cauză, datat pe 31 martie 1903, reprezintă un inventar (Fig. 2).

În traducere, el spune cam așa: „Inventarul acestor obiecte antice ale Institutului Batthyáni, cele care au fost depuse și predate către Muzeul Societății de Istorie, Arheologie și Științe ale naturii al comitatului Alba de Jos, în vederea păstrării conștiincoase, pe baza aprobării episcopale cu nr. 3316 din anul 1902”⁷. Urmează o listă cu 76 de

Fig 2

piese, din diferite perioade și de factură diferită (inclusiv rămășițe vegetale). Dintre acestea, obiectele inventariate de la numărul 13 până la numărul 52 sunt piese romane. Pozițiile 13 și următoarele corespund perfect cu pozițiile din Registrul I MNUAI, începând cu numărul 5183. Dintre acestea, putem enumera opt plăci romane întregi sau fragmentare, pozițiile 5183, 5184, 5185, 5186, 5218, 5219, 5220 și 5221⁸. Acestea corespund pozițiilor 13, 14, 15, 16, 44, 45, 46 și 47 din documentul aflat în Biblioteca Batthyaneum.

Mai mult, în document se specifică faptul că Cserni ar fi publicat pozițiile 46 și 47, fiind vorba de altare cu inscripții. Problema majoră este faptul că, în aceste documente, fie că vorbim de anul 1902 sau de perioada din preajma

⁶ Biblioteca Batthyaneum, Arhiva Majláth (sec. XIX-XX), Fondul Béla Cserni, cutia IX, inv. 36.238 (1887-1895) și 36.235 (1901-1906).

⁷ Mulțumim lui Csongor Vass, arhivist al Arhivei Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia pentru amabilitatea și promptitudinea traducerii acestui document.

⁸ Piesa nu apare în cartea lui Johann Daniel Ferdinand Neugebauer, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851, nici în monografia lui Király Pál, *Gyulafehérvár története. I. kötet: Apulum. Gyulafehérvár a római korban*, Gyulafehérvár, din 1892, și nici în monografia lui B. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, Nagyenyedi Könyvnyomda és Papírárujár Részvénytársaság, Nagyenyed, din 1896, respectiv 1901.

anului 1912, nu mai regăsim nicio referire la vreo placă votivă care să corespundă poziției 4167. Poziția aceasta pare singulară în Registrul I MNUI. Singura posibilă explicație ar putea fi legată de modificările survenite în Biblioteca Batthyaneum până la data de 7 octombrie 1912, când este inaugurată camera tezaur a Bibliotecii, moment în care piesa să fi fost omisă din liste din cauze organizatorice.

Cu toate acestea, rămâne surprinzătoare omisiunea lui Cserni față de această placă de o asemenea calitate artistică.

Astfel, ținând cont de cele prezentate mai sus, suntem astăzi în măsură să publicăm relieful original, sculptat în marmură (Planșa 1). Sculptura are următoarele dimensiuni: 21,5 cm înălțime, 14,5 cm lățime (cu baza mai mare, de 15,2 cm) și cu o grosime de 3 cm. Placa are trei margini drepte, ușor asimetrice, în vreme ce partea superioară este semicirculară. Reprezentarea este încadrată de un chenar simplu, fără decor, cu urme vizibile de culoare roșie pe interiorul său (Fig. 3). Spatele piesei este nefinisat, putând fi observate urmele de șpiț.

Fig. 3

Din punct de vedere iconografic, Silvanus este reprezentat din față, în picioare. Pe cap, zeul poartă o bonetă de sub care iese părul buclat. Este îmbrăcat

cu o tunică încheiată deasupra genunchilor, peste care are o mantie prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. Mantia este răsucită, formând două falduri pe antebrațul stâng. În mâna dreaptă, zeul ține un cosor curbat, în vreme ce cu palma stângă susține două lănci unite, sprijinite pe umăr și antebraț. Cosorul are curbura spre exterior, iar vârful ascuțit iese din câmpul iconografic, suprapunând marginea. Zeul poartă în picioare *calcei*. La piciorul drept, este prezent un câine cu capul îndreptat în sus, reprezentare comună pentru Silvanus. Maniera de redare a proporțiilor trădează, cel mai probabil, un atelier provincial; capul este mult prea mare față de restul corpului. Degetele mâinii drepte sunt tăiate în linie dreaptă în raport cu cosorul. Expresivitatea palmelor este sugerată prin supradimensionarea lor în raport cu întregul corp, dar mai cu seamă cu restul brațului. Acest aspect este comun și altor sculpturi descoperite la Apulum, precum relieful dedicat de Aurelius Martinus zeului Marte⁹. De jur împrejurul corpului sunt vizibile urmele uneltei cu care a fost conturat. Fiind prea adânci, acestea nu au mai putut fi înlăturate complet.

Silvanus este o zeitate a cărei sferă de influență se afla la marginile așezărilor, în pădurile cu care acestea se învecinau. Devine treptat și un protector al pășunilor deci la limita contactului dintre civilizație și sălbăticie. Silvanus nu avea un cult public asumat cu un calendar propriu¹⁰, sfera privată fiind cea în care se desfășurau manifestările de adorare. În Dacia, sunt cunoscute cca. 100 de mențiuni ale lui Silvanus¹¹, dintre care 27 la Apulum¹².

De acum, în această listă, se poate alătura și relieful original aflat în colecția Bibliotecii Batthyaneum.

Ipostaza iconografică este una simplă. Silvanus apare în compoziții iconografice mai ample, având în spate arbori, iar alături - un câine sau un altar. Sculptura de la Apulum se înscrie în iconografia provincială. Analizând dedicațiile către Silvanus, S. Toth consideră că zona de maximă influență a cultului de pe teritoriul Daciei se află în centrele de la Apulum, Micia și zona auriferă¹³.

În Pannonia și provinciile ilirice¹⁴, cultul italic al lui Silvanus a dobândit noi valențe religioase. Mai mult, faptul că în toată Pannonia, după zeul Jupiter,

⁹ Ciobanu 2019, p. 41.

¹⁰ Perinić 2016, p. IV a Introducerii.

¹¹ Mitar 2019, p. 92.

¹² Comparând altarele sau plăcile de pe site-ul online www.lupa.at (nr. 8094, 9745, 10530, 17598, 19205, 21955, 21949, 25555) cu placa despre care discutăm, putem constata o calitate excepțională din punct de vedere artistic a plăcii din Batthyaneum, față de cele menționate mai sus.

¹³ S. Toth, *Zur Frage des Ursprungs und des sozialen Hintergrunds des Silvanuskultes in Dazien*, ACD, 3, 1967, p. 77-84 și L. Balla, S. Toth, *À propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie*, ACD, 4, 1968, p. 76-78, apud Nemeti 2019, p. 102.

¹⁴ Lulić 2014, p. 37-51.

Silvanus era cea mai importantă zeitate¹⁵, cu peste 330 de altare identificate, constituie o dovadă în plus a importanței sale. Această piesă trebuie văzută în cadrul influenței venite din zona pannonică, dar și a Moesiei.

Cea mai apropiată analogie este tot la Apulum: imaginea reliefată pe un altar dedicat lui *Silvanus silvestris* de către Caius Longius Aquilinus, veteran al Legiunii a XII-a Gemina¹⁶ (Planșa 2a). Asemănarea a fost remarcată și de V. Moga¹⁷. Scena este completată de copacii sacri care apar în spate, iar câinele, companionul fidel, este ilustrat în stânga. Totodată, merită menționată și dedicația lui Marcus Aurelius Comatius Super, *decurio* și *antistes* în Apulum, care folosește la rândul lui epitetul de *silvester*, alături de Silvanus¹⁸.

La Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, se păstrează o placă reprezentându-l pe Silvanus provenită din Ulpia Traiana¹⁹ (Planșa 2b). Zeitatea este reprezentată în aceeași ipostază, doar că în mâna stângă are o singură lance. În plus, față de placa descoperită la Apulum, este redat un arbore stilizat în partea dreaptă. Și aceasta este o piesă de artă provincială, confecționată după același model cu cea de la Apulum. Asemănările nu se rezumă doar la vestimentație, ci și la caracteristicile prezente și proporționalitate. De altfel, circulația tipologiilor sculpturale este binecunoscută. Aria de răspândire este dată atât de capacitatea de producție a atelierelor, cât și de importanța cultului, reflectată în numărul mare de adoratori. Din acest punct de vedere, piesele păstrate la Apulum dovedesc importanța remarcabilă a cultului lui Silvanus în regiune.

Chiar dacă era cunoscută prin mulajul contemporan, redescoperirea acestei plăci votive permite deopotrivă confirmarea unor criterii stilistice și adăugarea altora noi, dar și clasarea și valorificarea sa expozițională.

SILVANUS REDIVIVUS – REDISCOVERY OF A ROMAN VOTIVE PLATE FROM APULUM

ABSTRACT

A votive plaque, carved in marble, with traces of red paint, representing *Silvanus silvestris*, is presented here for the first time in its original form. The piece has been published in the past, but only as a plaster replica, the original being considered lost. Having identified the original piece, an appropriate publication can now be made.

¹⁵ Szabó 2022, p. 63.

¹⁶ CIL III 1155; IDR III/5.1.

¹⁷ Moga 1974, p. 450, fig. 2.

¹⁸ Bodor 2016, p. 1113.

¹⁹ Isac, Stratan 1973, p. 124.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Figures:

- Fig. 1. Page from the National Museum's first register.
 Fig. 2. Page from the Batthyaneum register.
 Fig. 3. Detail with the painting traces.

Plates:

- Plt 1. Votive plaque from Apulum.
 Plt 2. a) votive inscription dedicated to Silvanus by Caius Longius Aquilinus (MNUAD);
 b) votive plaque (MIEAP Lugoj).

Abrevieri bibliografice:

- Apulum - *Apulum. Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
 Banatica - *Banatica*, Muzeul Judetean Caraş-Severin, Reşiţa.
 CIL III - Th. Mommsen (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, Vol. III, 1873.
 IDR III/5.1 - I. Piso (ed.), *Inscriptions D'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine – III. 5)*, Vol. 1-2, Paris, MMI.
 SCIVA - *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, Bucureşti.

Bibliografie:

- Bodor 2016 - A. Bodor, *Die griechisch-römischen Kulte in der Provinz Dazien und das Nachwirken einheimischer Traditionen*, Hildegard Temporini et alii. (Eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, W. Haase (ED.), *Religion, Heidentum: Die religiösen Verhältnisse in den Provinzen*, 18/2, 2016, p. 1078-1131.
 Ciobanu 2019 - R. Ciobanu, *Marte, un zeu al tuturor războinicilor*, A. Timofan (ed.), *Pantheon 3D III, de la zeii Olimpului la zeii Romei*, Cluj-Napoca, 2019, p. 40-41.
 Dârja 2007 - I. Dârja, *Din istoria Bibliotecii Naţionale a României filiala "Batthyaneum" din Alba Iulia. Etapele II-IV (1826-1961)*, *Apulum*, 44, 2007, p. 497-514.
 Isac, Stratan 1973 - D. Isac, I. Stratan, *Monumente romane în Muzeul din Lugoj*, *Banatica*, 2, 1973, p. 117-130.
 Lulić 2014 - J. Lulić, *Dalmatian Silvanus: A Cognitive Approach to Reinterpretation of the Reliefs Representing Silvanus from Roman Dalmatia*, H. Platts, J. Pearce, C. Barron, J. Lundock, J. Yoo (eds.),

- TRAC 2013: Proceedings of the Twenty-Third Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, King's College, London, 2014.* p. 37-51.
- Mitar 2019 - C. Mitar, *Adânc în inima pădurii – Silvanus*, A. Timofan (ed.), *Pantheon 3D III, de la zeii Olimpului la zeii Romei*, Cluj-Napoca, 2019, p. 90-92.
- Moga 1974 - V. Moga, *O placă votivă dedicată lui Silvanus*, *SCIVA*, 25/3, 1974, p. 449-453.
- Nemeti 2019 - S. Nemeti, *Le sycretisme religieux en Dacie Romaine*, Cluj-Napoca, 2019.
- Perinić 2016 - L. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*, Archaeopress Archaeology, 2016.
- Szabó 2022 - T. C. Szabó, *Roman Religion in the Danubian Provinces Space sacralisation and religious communication during the Principate (1st–3rd century AD)*, Oxford & Philadelphia, 2022.

Planşa 1.

Planşa 2a-b.